

daad en gedachte

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

26ste JAARGANG, NUMMER 1, FEBRUARI 1990

DAAD EN GEDACHTE

Bij elke bijzondere handeling gaat het denken aan het doen vooraf. Bij het handelen van klassen of massa's blijkt de betekenis van het handelen pas achteraf. Hier gaat de daad vooraf aan het begrip.

Theo Maassen

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

GEEN VASTE ABONNEMENTSPRIJS

DE UITGAVE ZAL WORDEN BEKOSTIGD UIT
VRIJWILLIGE BIJDAGEN

Redactie en administratie:

Schouw 48-11
8232 BD Lelystad
Postgiro 30 76 95

WAT IS HET PERSPEKTIEF VOOR DE DDR?

Wie van de gebeurtenissen en ontwikkelingen, die zich in de DDR voordoen, alleen maar kennis neemt via de televisie, de radio of de dag- en weekbladen, krijgt onwillekeurig de indruk, dat *Neues Forum* de enige oppositiebeweging vormt, dat zij de enige beweging is die zich tegen de SED en de door deze partij uitgeoefende diktatuur keert. Die indruk is verkeerd. Hij is een gevolg van het feit, dat de media eigenlijk uitsluitend of in hoofdzaak aan *Neues Forum* aandacht besteden. Daardoor ontstaat een volkomen vertekend beeld. Naast *Neues Forum* zijn er andere oppositiebewegingen, zoals bijvoorbeeld de *Vereinigde Linke* (Verenigde Linkerzijde) en de *Bund Unabhangiger Sozialisten* (Bond van Onafhankelijke Socialisten), die zich beide fel en krachtig tegen iedere vorm van 'Wiedervereinigung' keren en die beiden ijveren voor wat zij noemen 'een socialistisch alternatief'.

Dezer dagen ontvingen wij een uitgebreide serie documenten, bestaande uit teksten en verklaringen, waaruit duidelijk blijkt wat deze groeperingen onder 'een socialistisch alternatief' verstaan, waarin en waardoor zij zich van *Neues Forum* onderscheiden en welke kijk zij op de Oostduitse samenleving en haar toekomstige ontwikkeling hebben.

Van de kant van de SED is beweerd, dat de hier genoemde groepen, die al geruime tijd actief zijn en die zich al roerden lang voordat de ontwikkelingen in Oost-Duitsland in een stroomversnelling raakten, 'het socialisme in de DDR willen vernietigen'. 'Wat de naar hervorming strevende mensen eisen', zo lezen we in een van de teksten van de *Vereinigde Linke*, 'bewijst dat dit een leugen is. Zij willen het socialisme in de DDR juist eindelijk opbouwen.' Een paar regels verder wordt onomwonden verklaard, dat het zogenaamde socialisme in de DDR die naam niet verdient.

In een ander dokument maakt de *Vereinigde Linke* duidelijk, dat zij uiterst kritisch staat tegenover enig streven in de DDR een parlementair systeem in te voeren waarbij de burgers slechts via het stembiljet en door hun keuze uit diverse partijen blijk kunnen geven van hetgeen zij willen. De *Vereinigde Linke* laat er geen twijfel over bestaan, dat zij voor vrijheid en democratie is, maar — zegt zij — zo'n parlementair systeem is op geen stukken na de *socialistische democratie* die ons voor ogen staat.

De *Vereinigde Linke* is er tegen gekant, dat politieke partijen of groeperingen die daarmee overeenkomst vertonen, het voortouw nemen. Zij wil een 'direkte democratie' en bedoelt daarmee de vorming van arbeidersraden en raden van wijkbewoners. Zij wenst een 'revolutionaire omwenteling van het politieke systeem en van de economie in de

DDR". Zij verklaart zich een beslist tegenstander ervan, „de bureaucratische onderdrukking door het Polibureau te vervangen door een kapitalistische uitbuiting.”

Betekent dit alles dat de *Vereinigte Linke* opvattingen heeft, die nauw verwant zijn met de onze? Het antwoord op deze vraag moet ontkennend luiden. De *Vereinigte Linke*, het woord zegt het reeds, is de bundeling van een aantal ‚linkse‘ groepen en stromingen, die begin september vorig jaar in de plaats Böhlen bijeen kwamen om een gezamenlijk ‚platform‘ op te stellen. Die groepen en stromingen waren nogal verschillend van karakter. Omdat het ‚platform‘ datgene tot uitdrukking moest brengen wat al die groepen met elkaar gemeen hadden en wat zij stuk voor stuk konden onderschrijven, is het resultaat een stuk geworden dat al hetgeen wij hierboven uit de teksten van de *Vereinigte Linke* hebben geciteerd, nogal aardig afzwakt. De konklusie die uit dit ‚platform‘ en uit nog weer later verschenen teksten moet worden getrokken is deze, dat het door de *Vereinigte Linke* gehanteerde begrip van een „door vrijheid en democratie gekenmerkt socialisme” een nogal vaag begrip is en dat ook om diverse andere redenen en niettegenstaande haar positieve houding ten opzichte van arbeidersraden, de *Vereinigte Linke* over datgene wat socialisme is er toch een heel andere zienswijze op na houdt dan wij. Er zijn nog andere verschillen tussen de *Vereinigte Linke* en ons. Daarover komen wij aanstonds te spreken. Hier willen wij het allereerst over haar opvattingen omtrent socialisme hebben. Datgene wat zij er onder verstaat, of liever gezegd wat zij er niet onder verstaat is namelijk bepalend voor heel haar positie en voor alles wat daaruit volgt.

Voor de *Vereinigte Linke* is de socialistische democratie de „uitdrukking van de volkssouvereiniteit tengevolge van de macht van het volk . . . ” Wij van *Daad en Gedachte* zien haar als de ‚uitdrukking van het economische feit, dat loonarbeid en uitbuiting zijn opgeheven. Anders dan de *Vereinigte Linke*, getuige het platform van Böhlen, schijnt te menen, berust de socialistische democratie naar onze mening niet op bepaalde rechtsverhoudingen maar op maatschappelijke verhoudingen, op andere produktieverhoudingen.

Uit het platform van Böhlen blijkt, dat de *Vereinigte Linke*, ondanks haar kritiek op de parlementaire democratie en niettegenstaande haar pleidooi voor arbeidersraden en radenvorming, een program van eisen heeft aanvaard, dat aan die kritiek en aan dat pleidooi afbreuk doet. De *Vereinigte Linke* spreekt zich daar uit voor „het bestaan van meer partijen, dat door de grondwet moet worden gegarandeerd”, voor „evenredige verkiezingen”, voor „inkomensverdeling op grond van geleverde prestaties”, voor „arbeiderskontrole over de produktie”, voor „vrijheid van koöperaties en private ondernemingen gebaseerd op eigen arbeid” en zij verkondigt tevens „het recht op arbeid”. Dit laatste getuigt dan volgens ons wederom van de verkeerde opvatting, dat maatschappelijke verhoudingen op het recht zouden berusten inplaats van dat het recht beschouwd wordt als te berusten op de maatschappelijke verhoudingen.

In dezelfde reeks van praktische eisen prijkt een verbod van „kapitalistische loonarbeid”, waarmee blijk wordt gegeven van de opvatting, dat er ook zoiets als niet-kapitalistische loonarbeid zou bestaan. Dat is, volgens ons, de enig mogelijke konklusie die men ook uit andere teksten van de *Vereinigte Linke* trekken kan. En in dat licht is het vreemd te moeten konstateren, dat er ook een verbod op de uitbuiting van de ene mens door de andere wordt geëist, een eis die al dadelijk in strijd is met enkele van de al door ons genoemde eisen. Hetzelfde geldt min of meer voor de eis, dat „de ongelijkheid tussen de klassen moet verdwijnen”, alsof het bij het socialisme dáárom zou gaan en niet om de opheffing van de klassen, en wel om de doodsimpele reden, dat klassen zonder ongelijkheid onmogelijk zijn daar de ongelijkheid het kenmerk van klassen is. En wat te denken van de eis, dat er in de DDR nieuwe verkiezingen moeten worden gehouden? Hier is het inderdaad vaagheid wat de klok slaat. Want omdat er niet bij wordt gezegd waarvóór er moet worden gekozen (voor een parlement of voor raden) kan ieder die eis interpreteren

zoals hij wil. Daarmee wordt — en dat bevestigt wat wij hierboven al vaststelden — de kritiek op parlement en partijen en de voorkeur voor arbeidersraden afgezwakt.

De *Vereinigte Linke* spreekt zich uit voor „een radikale omwenteling in de DDR”. Hoe men dat woord ‚radikale’ moet verstaan, gezien de heersende verwarring omtrent de loonarbeid om maar één ding te noemen, is onduidelijk. Zeker, de *Vereinigte Linke*, daarover kan geen twijfel bestaan, wil veel verder gaan dan bijvoorbeeld *Neues Forum*. „Nadat”, zo heet het in een van de teksten, „onder druk van de publieke mening de een na de ander is moeten aftreden, moeten er geen nieuwe alleenheersers in hun plaats komen. Dan zijn we geen stap verder.” Wat dan?, kan men vragen. De *Vereinigte Linke* verlangt het bijeenroepen van een landelijk kongres van arbeidersafgevaardigden. Pas daarna moeten er arbeidersraden worden gekozen. Dat is, zo wordt nadrukkelijk betoogd, de tweede stap. Hoe zijn, zo vragen wij, de gedelegeerden voor het landelijk kongres dan gekozen? Ze zijn kennelijk niet door de raden afgevaardigd, want die treden pas later (de tweede stap) ten tonele. Dat betekent, dat wij zo’n landelijk kongres van niet door de raden afgevaardigden slechts met groot wantrouwen kunnen bekijken.

In een van de teksten van de *Vereinigte Linke* wordt gesproken over de economische grondslag van de DDR. Die wordt aan scherpe kritiek onderworpen. Maar er is geen sprake van het inzicht, dat met „de opheffing van het kapitalistische privaateigendom”, nog eenszins het kapitalisme werd opgeheven, aangezien bij dat wat er dan voor in de plaats kwam, loonarbeid en derhalve meerwaardeproductie en uitbuiting bleef bestaan. De *Vereinigte Linke* legt het accent op de politieke onderdrukking, alsof die los van de economische kan worden gezien.

„Wat betekent vrijheid van arbeid zonder de vrijheid van de arbeiders?”, vraagt de *Vereinigte Linke*. Ze voegt eraan toe, dat de socialistische democratie in de bedrijven moet worden verankerd, dat er zelfbeheer van de werkenden moet komen. Maar als er inderdaad van zelfbeheer sprake is, waartoe dient dan nog de arbeiderskontrolle over de produktie? Die eis zou er dan toch op neerkomen, dat de beheerders van de produktie zichzelf moeten kontroleren? Dat heeft, als er werkelijk zelfbeheer is, toch geen enkele zin meer! En wat te zeggen van de eis, dat er *politieke* democratie moet komen? Het gaat er toch juist om, dat de politieke, de burgerlijke democratie wordt overwonnen en de arbeidersdemokratie verwezenlijkt wordt. Een verwezenlijking, die slechts door de klasstrijd tot stand kan komen, de klassestrijd waarover in de teksten van de *Vereinigte Linke* niet of nauwelijks wordt gerept.

En hiermee zijn wij, tot slot, dan gekomen tot datgene waarin de *Vereinigte Linke* zich — afgezien van de opvattingen en de standpunten — heel duidelijk van ons onderscheidt. De *Vereinigte Linke* is voluntaristisch, vertelt de werkenden wat zij te doen hebben, hoe zij moeten handelen en wat er dient te gebeuren. De *Vereinigte Linke* biedt een *alternatief* aan, heeft een program, naar welks verwezenlijking moet worden gestreefd. En bij alle — sympathieke — bescheidenheid en ondanks de betuiging dat de werkenden *zelf* de vormen moeten ontwikkelen voor de opbouw van een democratisch socialistische samenleving, kunnen wij toch deze groepering niet anders dan als een voorhoedegroep zien.

Is het door haar aangeboden ‚alternatief’ het perspektief voor de DDR? Volgens ons hangt de toekomst van de DDR, hangt de vraag welke richting het uit zal gaan, wat voor hervormingen er tot stand zullen komen en hoe radikaal deze zullen zijn, van het optreden en de strijdwil van de arbeiders af. Zolang er echter door het optreden van wie of wat dan ook aan de economische basis, aan de maatschappelijke grondslagen, van de Oostduitse samenleving niet wordt getornd, zal er in de DDR geen sprake van socialisme zijn, ook al komt er dan ‚vrijheid’ en ‚demokratie’. Dat zoiets een belangrijke ontwikkeling moet worden genoemd ontkennen wij niet. Dat de komst van een toch wezenlijk burgerlijke en puur politieke democratie ook een verheugende ontwikkeling moet worden

genoemd, is een oordeel dat wij onderschrijven. De *Vereinigde Linke* keert zich krachtig tegen wat zij noemt „een uitverkoop van de DDR aan de Bondsrepubliek en het westerse kapitaal”, waarbij eraan wordt voorbijgegaan, dat er tot dusver in de DDR ook heerschappij van het kapitaal bestond. Maar hoe dat ook zij, zonder strijd van de arbeiders en zonder opheffing van de loonarbeid, doemen er voor de DDR toch niet die perspectieven op, die met het ‚alternatief’ van de *Vereinigde Linke* voor ogen worden gesteld.

— o —

Boekbespreking

DE S. D. A. P. TUSSEN BEIDE WERELDOORLOGEN

Vorig jaar zijn er maar liefst twee studies verschenen, gewijd aan bepaalde perioden uit de geschiedenis van de vooroorlogse SDAP. In februari '89 zag een omvangrijk werk van Henry Buiting het licht, dat handelde over de eerste 15 jaren van die partij en over de destijds in haar gelederen gevoerde richtingenstrijd die tot de scheuring van Deventer (1909) leidde. Een paar maanden later kwam een minder omvangrijk werk van Peter Jan Knegtman van de pers, dat de titel „*Socialisme en democratie*” voerde. Volgens de ondertitel wordt daarin het tijdvak tussen 1929 en 1939 beschreven. Maar de auteur begint zijn uiteenzettingen met een hoofdstuk over de gebeurtenissen van het jaar 1918 (de zogenaamde ‚revolutiepoging’ van Troelstra) en de gevolgen daarvan voor de Nederlandse sociaaldemocratie. Om die reden, en ook omdat nog informatie omtrent ontwikkelingen in de jaren '20 wordt verschaft, is er grond genoeg om te spreken van een verhandeling over de SDAP tussen de beide wereldoorlogen.

Tussen beide boeken bestaat een hemelsbreed verschil en niet alleen doordat de respectievelijke auteurs een andere kijk op de SDAP, het voorwerp van hun belangstelling, hebben. Het wordt mede veroorzaakt door de keuze van de bronnen en de wijze waarop daarmee wordt omgesprongen. Weliswaar wordt in beide studies een veranderingsproces beschreven, dat voor de SDAP ingrijpende gevolgen had (of zou hebben gehad), maar de twee onderzoekers staan niettemin ver van elkaar af.

Buiting, wiens boek wij in *Daad en Gedachte* van juni '89 hebben besproken, karakteriseert — anders dan wij — de SDAP als een oorspronkelijk ‚socialistische’ partij met een ‚kautskyaans marxistisch program’. Maar hij voegt eraan toe, dat hij dit doet, omdat de SDAP *zichzelf* destijds zo beschouwde. Hij toont vervolgens uitvoerig aan dat toen al haar elektorale basis en haar parlementaire politieke praktijk een totaal andere konklusie mogelijk maken. Als hij met zijn uiteenzettingen is genaderd tot de jaren na 1903 — dat wil zeggen wanneer het eind van het ‚veranderingsproces’ in zicht komt — dan is bij hem de SDAP een partij waarin het reformisme heeft gezegevierd, dan is die partij dat geworden wat zij naar onze mening altijd was, te weten een burgerlijke hervormingspartij.

Hoe anders ziet de geschiedenis er uit bij Knegtman. Naar zijn mening is de SDAP op het eind van de eerste wereldoorlog geheel overeenkomstig de naam die zij zich gekozen heeft een ‚arbeiderspartij’ die naar de verwezenlijking van het socialisme streeft. Wat hij als haar ‚proces van verandering’ beschouwt, dat voltrekt zich naar zijn opvatting in de jaren '30. Dan begint volgens hem, eerst nog zeer aarzelend, een ontwikkeling van ‚arbeiderspartij naar volkspartij’, die eerst na de tweede wereldoorlog zal worden voltooid. Na de eerste wereldoorlog en tot in het begin van de jaren '30 is het volgens Knegtman de sociaaldemocraten te doen om „het voeren van de klassenstrijd die tot het socialisme zou

leiden" (blz. 37). Om deze zienswijze te onderbouwen citeert Knegtmans woorden van Albarda, de toenmalige leider van de SDAP en de voorzitter van de sociaaldemokratische Tweede Kamerfractie. Naar onze mening steunen die woorden de opvatting van Knegtmans alleen maar dán, wanneer men ze los van de kontekst bekijkt, dat wil zeggen uit hun verband rukt en ook dan slechts wanneer ze op zeer subjektieve wijze worden geïnterpreteerd.

De uitspraak van Albarda is ontleend aan een opstel in *De Socialistische Gids* van februari 1930. Albarda houdt zich daarin bezig met het door diverse literaire critici uitgesproken oordeel over de verzenbundel „*Vernieuwingen*” van Henriëtte Roland Holst, waaruit zou blijken, dat zij de klassestrijd zou hebben afgezworen. Volgens Albarda is daarvan geen sprake. Wat zij verwerpt, schrijft hij, is de bolsjewistische kijk op de klassestrijd, maar niet de klassestrijd als zodanig. En Albarda voegt er aan toe, dat ook de SDAP die niet verwerpt.

In dezelfde aflevering van *De Socialistische Gids* die het opstel van Albarda bevatte werd ook een opstel van J.F. Ankersmit afgedrukt, de toenmalige hoofdredakteur van het sociaaldemokratische dagblad *Het Volk*. Ankersmit houdt zich met dezelfde verzenbundel van Roland Holst bezig. De strekking van zijn betoog is, dat — afgezworen of nooit gehuldigd, dat blijft min of meer in het midden — van klassestrijd als motor van de maatschappelijke ontwikkeling bij de dichteres niets, maar dan ook niets te bespeuren valt.

Knegtmans maakt van het artikel van Ankersmit en van diens duidelijk van Albarda afwijkende mening géén melding. Het is typerend voor de keuze van zijn bronnen. Voor zover dat archieven en periodieken zijn, zijn het zonder uitzondering archieven en periodieken van de SDAP of van binnen de SDAP bestaande (lees: getolereerde) stromingen waaruit hij zo mogelijk slechts datgene plukt wat in zijn straatje past. Een van zijn recensenten ¹⁾ heeft opgemerkt: „Als achter op het boek niet vermeld was dat de auteur een politicoloog was, had ik Knegtmans voor een geschoold en keurig historicus gehouden.” Een keurig historicus zouden wij hem niet durven noemen. Hij is niet enkel een partij-historikus, maar als zodanig (gezien zijn bronnen) uitermate partijdig, zo partijdig, dat hij van een partijhistorikus als wijlen Vliegen een lesje in objectiviteit kan krijgen. Zeker, het boek van Knegtmans bevat ook een lijst van gebruikte literatuur. Die is ongetwijfeld minder eenzijdig samengesteld dan de lijst van archieven, kranten en tijdschriften. Wat echter opvalt is het ontbreken van de namen van sommige uiterst kritisch tegenover de SDAP staande schrijvers.

Om nog iets langer bij Knegtmans' manier van citeren stil te staan: we konsteerden zopas, dat de door hem aangehaalde woorden van Albarda niet, zoals Knegtmans doet, los van hun verband mogen worden bekeken. Uit het opstel van Albarda blijkt zonneklaar, dat deze onder klassenstrijd allesbehalve de worsteling verstaat die het gevolg is van de maatschappelijke tegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal, welke gegeven is met de bestaande produktieverhoudingen. Als er één ding uit het — als bewijs aangevoerde — opstel van Albarda duidelijk wordt, dan dit, dat de SDAP de klassestrijd — van de arbeiders wel te verstaan — n i e t voerde. Wat Albarda in het bewuste opstel onder klassenstrijd verstaat heeft niets met de dagelijkse strijd van de arbeiders tegen het ondernemersdom te maken. Hij verstaat daaronder de strijd van zijn p a r t i j voor een bepaald doel voor wat hij (Albarda) het „socialistisch i d e a l” noemt. Wie daarmee wil aantonen dat de SDAP op dat moment (1930 notabene!) een socialistische arbeiderspartij was, haalt een stout stukje uit, in gewoon Hollands gezegd: pleegt boerenbedrog.

We schreven zopas ook, dat we in de literatuuropgave van Knegtmans bepaalde opstellen en boeken pijnlijk missen. Om een voorbeeld te noemen: van enig opstel van Saks

1) Rob Hartmans in *Socialisme en Democratie*, maandblad van de Wiardi Beckman Stichting van nov. '89, blz. 360.

schijnt onze historicus geen gebruik te hebben gemaakt. Noch het beroemde opstel over 'het geval-Leeuwenburg', noch het niet minder beroemde opstel over 'de week der dupes' lijkt geraadpleegd. Het eerstgenoemde opstel van Saks zou Knegtmans hebben kunnen leren, dat zo men al van een o n t w i k k e l i n g naar een volkspartij wil spreken, deze toch in elk geval zo'n kleine twintig jaar eerder is begonnen dan hij heeft waargenomen. Wat het tweede opstel van Saks betreft: het handelt over de zogenaamde 'revolutiepoging van Troelstra' in 1918. Wie Saks' uiteenzetting vergelijkt met die van Knegtmans, constateert dat vergeleken met de uiterst scherpe analyse van Saks, die van Knegtmans bijzonder vaag blijft. Weliswaar schrijft Knegtmans (blz. 12) dat 'in de ogen van Troelstra . . . alleen de SDAP Nederland kon behoeden voor totale anarchie . . .', maar dat steekt toch wel vaag en armzalig af bij de opvatting van Saks, dat 'Troelstra meer de revolutionairen gevreesd dan de revolutie gewenst heeft en dat hij voor alles een revolutie der revolutionairen wilde voorkomen' (zie *Socialistische Opstellen*, tweede bundel, blz. 230). In het licht van een dergelijke analyse vraagt men zich af of het wel juist is om van Troelstra's 'revolutiepoging' te spreken. Die vraag stelt Knegtmans zich niet. Een ontkennend antwoord zou ook niet passen bij zijn uitgangspunt en bij de gehele strekking van zijn boek.

In dat boek stuit de aandachtige lezer meer dan eens op tegenstrijdigheden. We merken al op, dat de auteur vrij in het begin verkondigt, dat de sociaaldemokraten door middel van de klassenstrijd het socialisme wilden verwezenlijken. Op blz. 145 verklaart hij — ditmaal terecht — dat de SDAP altijd al de democratie (de *burgerlijke* democratie wel te verstaan!) als middel en als d o e l beschouwd had. Hij voegt er weliswaar aan toe, dat de partij een 'socialistische maatschappij nooit anders dan als democratisch ingericht' had gedacht, maar met die toevoeging wordt de tegenstrijdigheid niet opgeheven. Doordat Knegtmans niet ingaat op het belangrijke verschil tussen de burgerlijke en de proletarische democratie en daar waar hij van 'democratie' spreekt kennelijk de 'burgerlijke democratie' op het oog heeft, wordt de feitelijke situatie verdoezeld.

Tegenstrijdig is op tal van punten ook de feitelijke schildering met de daaraan verbonden konklusies. Want als men iets uit Knegtmans' boek kan leren, dan dit wel dat de SDAP zich in de door hem beschreven periode niet of nauwelijks van andere partijen (even burgerlijke partijen, zeggen wij) onderscheidde, ook al op een tijdstip, dat volgens de auteur de ontwikkeling naar een volkspartij nog moest beginnen. Voor wie een ander beeld heeft: uit het boek van Knegtmans kan men leren, dat de SDAP in de jaren '20 en '30 een gematigde oppositie voerde, vierkant tegenover de arbeiders stond wanneer deze zich verzetten tegen loonsvermindering of steunverlaging. Overigens behandelt de auteur dat slechts terloops. De w e r k e l i j k e klassenstrijd — men zal het na het bovenstaande al wel begrepen hebben — komt bij hem nauwelijks aan bod.

Het relaas van Knegtmans eindigt met de vorming van het kabinet-De Geer in de zomer van 1939, een kabinet waarin twee sociaaldemokraten (Albarda en Van den Tempel) als minister werden opgenomen. De SDAP werd tot deelneming aan de regering uitgenodigd, omdat ze als regeringspartner geschikt geworden was, aldus Knegtmans. Gevolg van de verandering die hij meent waar te nemen. Maar de SDAP was al eerder voor deelneming aan de regering uitgenodigd. Veel eerder zelfs! Namelijk ten tijde van de kabinetsformatie van 1913. De vrijzinnig-demokraat Bos wilde met de niet minder vrijzinnig-demokratische maar zich sociaal-demokratisch noemende Troelstra in zee gaan. Troelstra weigerde. Niet omdat het wezenlijke karakter van de SDAP zich daartegen verzette. Wat voor hem een belemmering vormde was het feit, dat de burgerlijke democratie nog niet voltooid was. Dat zou pas in de eerste jaren na 1918 enigermate het geval zijn en pas na de tweede wereldoorlog geheel en al. Tot zo lang, in elk geval tot na 1918, moest de strijd daarvoor gevoerd worden door de partij die voor de burgerlijke emancipatie van de arbeidersklasse

in het krijt trad onder het mom dat zij voor een geheel ándere emancipatie van die klasse vocht. Haar kiezersaanhang diende daartoe zo groot mogelijk te zijn en daarvoor was handhaving van de ‚socialistische’ mythe een noodzakelijkheid.

Op blz. 147 schrijft Knegtmans, dat de SDAP zich in de door hem behandelde periode hoe langer hoe minder van de overige partijen begon te onderscheiden. Dat berust op een misverstand. De SDAP veranderde in de jaren '30 niet. Wat er gebeurde was dit, dat zij het lang gedragen masker afwierp omdat zij het afwerpen daarvan zich veroorloven kon. Als Knegtmans (op blz. 149) schrijft, dat bij Troelstra ‚het belang van de arbeidersklasse voorop stond’, dan betekent dat, dat hij aan de mythe is blijven geloven, dat hij niet achter het ‚masker’ heeft kunnen kijken.

In het algemeen moet van Knegtmans’ boek gezegd worden, dat de auteur van weinig kritische zin blijkt geeft en nauwelijks ingaat op de vraag wat of de achtergrond dan wel de verklaring van bepaalde ontwikkelingen vormt. Als hij bijvoorbeeld komt te spreken op het onderscheid dat een ‚geleerde’ SDAP-er als Bonger maakt tussen het algemeen belang van de konsumenten en het bijzondere belang van de producenten, dan gaat hij er stilzwijgend aan voorbij, dat het meerendeel van de konsumenten tevens producent is en dat in een op loonarbeid gebaseerde maatschappij degenen die als loonarbeider aan de produktie deelnemen, ook als loonarbeider bij de konsumptie zijn betrokken.

Ook moet worden opgemerkt dat het hele verhaal van Knegtmans een *politiek* verhaal is. Een verhaal over politieke opvattingen, over politieke ontwikkelingen en over politieke stellingname van sociaaldemokraten en hun tegenstanders. Maatschappelijke verhoudingen, wat in laatste instantie produktieverhoudingen zijn, spelen vrijwel nergens een rol. Op de achterflap moge beweerd worden, dat het boek zich door zijn brede opzet van andere studies over dezelfde periode van de SDAP onderscheidt, wij achten de opzet ervan verre van breed genoeg, om niet te zeggen: helemaal niet zo breed. Wie zich bij politieke verhandelingen en bij historische schilderingen tot de politiek alleen beperkt en daarenboven dan nog blindelings datgene gelooft en weergeeft wat de handelend optredende groepen of personen omtrent zichzelf geloven of willen *d o e n* geloven, die verdient, dachten wij, een dergelijk oordeel niet.

De detailkritiek die wij op tal van passages in Knegtmans boek hebben, willen wij hier buiten beschouwing laten. Zij zou van betekenis zijn, indien wij ons met de hoofdlijnen en de algemene strekking zouden kunnen verenigen. Nu dat allerm minst het geval is, verliest die detailkritiek aan betekenis. Natuurlijk staan er feiten in, die het waard zijn aan de vergetelheid te worden ontrukkt. Dat echter weegt nauwelijks of in het geheel niet op tegen het onvermeld blijven van feiten en kritische stemmen, die het door Knegtmans geschetste beeld in zeer aanzienlijke mate kunnen korrigeren, om niet te zeggen: ondersteboven werpen. Het boek van Knegtmans werd uitgegeven door de Stichting Beheer IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) in Amsterdam. Het telt 300 bladzijden en het kost f 48,-.

C.B.

— o —

DE MOORD OP ROSA LUXEMBURG EN KARL LIEBKNECHT

De moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht op 15 januari 1919 wordt elk jaar in Oost-Duitsland herdacht. Dat is niet zo verwonderlijk wanneer men bedenkt, dat de bolsjewiki die twee bij hun beweging hebben ingelijfd en het doen voorkomen dat ook zij tot hun kamp behoorden. Hoe bedriegelijk die voorstelling van zaken wel is blijkt uit het feit,

dat in januari 1989 door stasi-agenten Oostduitse dissidenten werden opgepakt omdat ze wilden demonstreren met een uitspraak van Rosa Luxemburg als leus. Die uitspraak luidt aldus: *vrijheid betekent altijd de vrijheid van andersdenkenden*. En vrijheid voor andersdenkenden bestond en bestaat niet in het denken van bolsjewistische machthebbers. Dit jaar werd die uitspraak wél als leus meegevoerd. De bolsjewiki moeten daar nu eenmaal een toontje lager zingen.

Wat ons echter beweegt juist nu over de moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht te schrijven is het feit, dat dit jaar in Oost-Berlijn ook de sociaaldemokraten aan de herdenking van die moord hebben deelgenomen. Wij noemen dat een onbeschaamde brutaliteit. Zij immers zijn de erfgenamen van die sociaaldemokraten die indirect verantwoordelijk waren voor die tweevoudige moord, zoals ze indirect verantwoordelijk waren voor de moord op de arbeiders in de Duitse revolutie.

Ook door sociaaldemokraten is wel geschreven over de moord op de twee leiders van de Spartakusbond en ook zij hadden het dan over de schuldvraag. Maar zij hadden het altijd over een soldaat Vogel of een soldaat Souchon, die de fatale schoten zou hebben gelost. Dat echter is niet de kern van de zaak. Niet wie de fatale schoten heeft gelost is belangrijk, maar wie de soldaten zo ver heeft gedreven dat zij de fatale schoten losten, dát is belangrijk. En het is aan geen twijfel onderhevig, dat het ook en vooral de sociaaldemokraten waren, die de dood van Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht wilden.

De Duitse sociaaldemokraten waren tot het bittere einde trouw geweest aan de Duitse keizer. Hun loyaliteit ging zo ver, dat zij, terwijl de massa's de Berlijnse straten vulden in hun verzet tegen het vermolmde keizerrijk, nog steeds geen afstand wilden doen van de monarchie. De sociaaldemokratische leider Friedrich Ebert verzocht generaal Wilhelm Groener dringend de laatste gelegenheid om de monarchie te redden aan te grijpen. Ebert wilde dat een van de keizerlijke prinses het regentschap werd toevertrouwd. De sociaaldemokraat Südekum kwamen de tranen in de ogen toen hij de generaal verklaarde: „*Wij zijn geen tegenstanders van de monarchie op zichzelf; het ontslag van de keizer zal geenszins ook de afschaffing van de monarchie betekenen.*”

Terwijl er in de staten Polen en Tsjechoslowakije iets aan agrarische hervorming werd gedaan, overwogen de Duitse sociaaldemokraten niets van dat alles. Een grootgrondbezitter verklaarde: „Had in november 1918 de republiek de helft van onze bezittingen gekonfiskeerd, dan hadden wij de andere helft als een hemels geschenk beschouwd.” De sociaaldemokraten dachten daaraan niet eens. Dat was blijkbaar al te revolutionair.

Het waren niet alleen 'links-radikalen' die dit opviel. Een links-liberale publicist als Helmut von Gerlach, die van november 1918 tot maart 1919 onderstaatssecretaris was van het Pruisische ministerie van binnenlandse zaken, konkludeerde: „Kinderspel was het destijds geweest de vermogens der vorsten ten gunste van het volk te onteigenen. Maar de leidende sociaaldemokraten wilden nog in november de vorsten handhaven.”

Het is duidelijk dat de Duitse sociaaldemokraten niets moesten hebben van de twee leiders van de Spartakusbond. De Spartakusbond ageerde immers heftig tegen de sociaaldemokraten in de regering, die alles bij het oude wilden laten en zich verbonden met het Pruisisch jonkerdom en de legerleiding. In het sociaaldemokratisch blad *Vorwärts* werd dan ook een regelrechte hetzekampagne tegen Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg gevoerd. De sociaaldemokratische leiders beschuldigden hen er van een gewapende opstand voor te bereiden. Zo lieten zij op 29 december 1918 in Berlijn een manifest verspreiden waarin onder meer werd gezegd: „*Geen minuut langer mogen de massa's toezien hoe het schandelijk slijven van Liebknecht en Luxemburg de resultaten der revolutie in gevaar brengt en hoe deze gewelddaanbidders en hun aanhang het werk der republikeinse overheden lamleggen en het volk steeds meer tot burgeroorlog aanzetten.*”

Dit alles berustte echter op vuige laster. Het is algemeen bekend dat Rosa Luxemburg

en Karl Liebknecht geen heil zagen in een onmiddellijke gewelddadige opstand. Er is in het door hen geredigeerde orgaan *Rote Fahne* uit die periode dan ook geen artikel aan te wijzen, waarin de arbeiders tot gewapend verzet werden opgeroepen.

De ideeën der sociaaldemokraten kwamen tamelijk wel overeen met die van een anti-bolsjewistische liga, die zich ook danig roerde. Van haar verschenen er in de Berlijnse straten aanplakbiljetten met de schreeuwerige tekst: *Slaat de Spartakusleiders dood! Doodt Liebknecht!* Het diende allemaal om de massa's psychologisch rijp te maken voor de gewelddadige nederlaag, die de sociaaldemokratische regering de Spartakusbond wilde toebrengen.

Niet echter de leiders van de Spartakusbond waren een opstand aan het voorbereiden. Het was de sociaaldemokratische regering die een opstand provoceerde. De bewijzen daarvoor kan men vinden in de aktenstukken van het zogenaamde Münchener Dolkstoot-proces van 1925 en in de *Herinneringen* van rijksweergeneraal Maercker. De laatste maakte bekend, dat reeds weken van tevoren grote troepenmachten met modern oorlogsmateriaal rond Berlijn werden gekoncentreerd. En in het hiervoor genoemde proces maakte rijksweergeneraal Wilhelm Groener onder ede de samenzwering tussen de sociaaldemokratische president Ebert en de generale staf bekend en onthulde, dat er tussen de Rijkskanselierij en de kontra-revolutionaire officieren een geheime telefoonlijn bestond. Onder ede verklaarde Groener ook, dat Ebert op 29 december (dus bijna tien dagen voor de zogenaamde Spartakusopstand) aan Gustav Noske het bevel gaf troepen rond Berlijn samen te trekken. Groener verklaarde: „*Nog op die 29ste december rukten Freiwilligerverbände op en toen kon de strijd beginnen.*” Over de opdracht aan Noske nog even het volgende: Ebert liet Noske naar de kanselierij komen, waar verscheidene sociaaldemokratische regeringsleiders aanwezig waren. „*Ik ben van mening*”, zei Ebert, „*dat met wapengeweld orde moet worden geschapen.*” Allen in Eberts werkkamer deelden die mening. „*Dan maak jij die zaak toch in orde*”, zei Ebert tegen Noske. Die accepteerde dat met de woorden: „*Wat mij betreft, één moet de bloedhond worden.*”

De SPD-regering zocht dus de strijd. De troepen lagen al klaar, maar die verdomde leiders van de Spartakusbond wilden nog maar steeds geen opstand beginnen. En toch zou men een aanleiding moeten vinden om de Spartakusbond te kunnen vernietigen. Waar een wil is is echter ook een weg. Die weg vond men in de politiechef Eichhorn, die lid was van de Onafhankelijke Socialistische Partij (USP). Eichhorn was zeer gezien bij de Berlijnse arbeiders. Hij nu werd door de regering beschuldigd van malversaties en van het „*voorbereiden van een gewapende opstand.*”

Eichhorn echter begreep wat de bedoeling was en trad zeer voorzichtig op. Hij verklaarde zich bereid zich aan een onpartijdig onderzoek te onderwerpen. De regering, die juist het konflikt wilde, wees dit van de hand. Een protestdemonstratie der arbeiders ten gunste van Eichhorn was het begin van het arbeidersverzet. De sociaaldemokratische regering en de reaktionaire officieren hadden de toestand waarnaar zij hadden toegewerkt. De provocatie was gelukt en de Spartakusbond, mitsgaders zijn leiders, kon worden vernietigd. Onbarmhartig werd er op de arbeiders ingehakt en geschoten. Men kende geen pardon. Toen de arbeiders, die het gebouw van de *Vorwärts* hadden bezet, het niet konden houden en geen uitweg meer zagen, stuurden ze zes onderhandelaars naar de belegeraars om over overgave te onderhandelen. Doch die eisten onvoorwaardelijke overgave binnen tien minuten. Een der onderhandelaars werd teruggestuurd om dat over te brengen. De andere vijf werden in elkaar geslagen, naar de dragonders-kazerne gebracht en daar vermoord. De bezetters van het *Vorwärts*-gebouw dolven natuurlijk het onderspit, zoals in heel Berlijn de arbeiders verslagen werden. De lijken stapelden zich op in de straten van Berlijn.

Helaas waren tot groot verdriet van de reaktionaire officieren en de SPD-leiders Rosa

Luxemburg en Karl Liebknecht niet bij de doden. Dat feit deed Arthur Zickler in het partijblad *Vorwärts* de verzuchting slaken:

*Vielhundert Tote in einer Reih,
Proletarier.
Karl, Radek, Rosa und Kumpanei
Es ist keiner dabei, es ist keiner dabei,
Proletarier.*

Een regelrechte opwekking tot moord op Karl, Radek en Rosa, een opwekking die bijzonder goed werd begrepen. Drie dagen nadat het rijmpje was gepubliceerd, kon de *Vorwärts* dan ook berichten, dat Karl en Rosa er wél bij waren. „*Door de menigte doodgeslagen*” beweerde het blad. Een lijkschennende leugen, die al heel gauw werd ontmaskerd. Karl en Rosa waren niet in de strijd gevallen, ze waren eenvoudig vermoord, vermoord in opdracht van stafofficier Hauptmann Waldemar Pabst. En het lijkt ons gerechtvaardigd te veronderstellen, dat die zijn opdracht weer van iemand anders had. Straks zal blijken wie we bedoelen.

Karl en Rosa werden op de avond van 15 januari 1919 gearresteerd ten huize van de koopman Siegfried Markussohn. Vandaar werden ze naar het Eden-hotel gesleept waar het stafkwartier was gevestigd. Overste Pabst gaf daar het bevel, dat beiden op weg naar de Moabiter-gevangenis moesten worden gelijkwideerd. Beiden kregen al diverse slagen met geweerkolven te verwerken en werden in verschillende auto's geladen. De auto waarin Karl zat kreeg onderweg zogenaamd pech. Hij moest uitstappen en kreeg te horen dat er verder gelopen moest worden naar de gevangenis. Hij had nog maar drie stappen gedaan of hij werd van achteren neergeschoten. Rosa werd gewoon in de andere auto doodgeschoten en daarna verzwaard in het Landwehrkanaal gegooid. De SPD was een paar lastige horzels kwijt. Toen Pabst later werd gevraagd hoe zijn chef, de sociaaldemokraat Noske, op de moord op de twee Spartakusleiders had gereageerd, antwoordde hij: „*Hij heeft mij zeer lang de hand gedrukt.*” En wij zijn ervan overtuigd, dat Pabst de opdracht tot moord van ‚bloedhond’ Noske heeft gekregen.

Jawel, de haat tegen Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht zat heel diep bij de sociaaldemokraten. Nog in 1969 kreeg H. Malta, toen verslaggever bij het *Algemeen Handelsblad*, van de toenmalige ‚Pressereferent’ van de SPD, de heer Horst Volrath, te horen: „*Zij heeft ons eens een stinkend lijk genoemd en dat zijn wij niet vergeten.*” Met die *zij* werd natuurlijk Rosa Luxemburg bedoeld. De heer Malta schreef verder nog in zijn reportage (*Algemeen Handelsblad* van 11 januari 1969) o.a.:

„Vaak is de beschuldiging geuit dat de SPD rechtstreeks verantwoordelijk is voor haar dood. In een boekje, afkomstig uit de boekenkast van de SPD in de Westberlijnse Müllerstrasse staat de cryptische zin: ‚*De SPD kwam de crisis slechts te boven met hulp van anti-democratische krachten, die spoedig de rekening zouden presenteren. Maar hoe anders had de regering een democratische republiek kunnen stichten en de eenheid van het rijk kunnen bewaren?*’ De uitlating ‚*de verantwoordelijkheid voor de moord werd de SPD in de schoenen geschoven*’, blijft in dit werkje onweerlegd.”

In dat door Malta genoemd boekje wordt dus duidelijk erkend, dat de SPD heeft samengewerkt met de meest anti-democratische krachten. Wat echter niet wordt gezegd is, dat diezelfde anti-democratische krachten, die dank zij de SPD hun machtige posities konden behouden, later Hitler aan het bewind hebben geholpen. De konklusie van dit alles is dus, dat de SPD niet alleen verantwoordelijk is voor de moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, maar ook dat zij de weg gebaad heeft door de bruine horden der nazi's. En wanneer de nazaten van die SDP-ers in 1990 deelnemen aan een herdenking van die moord, dan kunnen wij dat alleen maar gewetenloos en schaamteloos noemen.

EEN GOEDE ROMAN OVER HET LEVEN VAN EEN LIMBURGSE MIJNWERKER

Het gebeurt niet al te vaak, dat romanschrijvers, wanneer zij het arbeidersleven proberen te schilderen, een goed beeld geven van de werkelijkheid. Wat doorgaans geschetst wordt dat zijn arbeiders, of dat is de arbeidersklasse zoals de schrijver zich die v o o r s t e l t . Meestal maakt die voorstelling een uiterst gekunstelde indruk en maar al te vaak is het zo, dat de lezer meer aan de weet komt van de ideologische opvattingen van de auteur dan van het dagelijks leven, de zorgen en de vreugden, de deugden en de ondeugden, de hoop en de teleurstellingen van degenen die beschreven worden.

Hoe anders is de historische roman die de 33-jarige Peter Lenssen over het arbeidersleven in de Limburgse mijnstreek heeft geschreven, een roman die zich afspeelt in de eerste veertig jaar van deze eeuw, een tijd waarin de Limburgse mijnindustrie haar opkomst en haar bloei beleefde. De hoofdpersoon is een jonge anarchistische mijnwerker, die allesbehalve als een ‚lieverdje‘ of als een ‚held‘ getekend wordt, maar die van het begin tot het eind al even levensecht is als alle overige figuren uit het boek.

De lezer wordt binnengevoerd in een wereld waarin de r.k. kerk en het kapitaal de mijnstreek in een wurgende greep houden, een wereld waarin de verbeterde en wanhopige worsteling tegen die beide machten nauwelijks enig resultaat schijnt af te werpen. Beide, de druk van de kerk en kapitaal enerzijds en anderzijds de strijd van de uitgebuite kompel, laten diepe sporen achter in het persoonlijk leven. Liefde en haat bloeien even rijkelijk, geluk blijkt broos, relaties lopen stuk en voor sommigen blijkt het leven uiteindelijk alleen maar troosteloos.

De hoofdpersoon gaat, samen met gelijkgestemde makkers, tegen het midden van de jaren dertig naar het republikeinse Spanje en beleeft daar samen met Spaanse anarcho-syndikalisten het begin van de burgeroorlog. Als de arbeiders van Barcelona zich met de wapens in de hand tegen de met Franco sympathiserende militairen verzetten, vindt de hoofdpersoon van deze roman de dood. In de laatste zinnen van zijn boek spreekt de auteur over ‚de verwording‘ van de revolutie in Spanje en heeft hij het — met een enkel woord — over ‚de communist Lister (die) moordend huishield onder de landbouwcollectieven van Aragon‘. Met de historische waarheid gaat Peter Lenssen al even zorgvuldig om als met alle waarheden van het leven.

Zijn boek heeft ons van het begin tot het eind geboeid. Wie eraan begint leest het inderdaad in één ruk uit. Alleen met de titel hebben we moeite gehad. Die luidt namelijk *Toplöss*, en die titel wordt op geen enkele wijze nader verklaard. Nu hebben we lang geleden wel op school geleerd, dat löss de grondsoort is waaruit de Limburgse bodem bestaat, maar ook die wetenschap maakt de titel niet duidelijker. Maar ja, een kniesoor die daar op let. De inhoud is voortreffelijk. Van kompositie en verteltrant kan hetzelfde worden gezegd.

Het boek is begin december 1989 verschenen bij uitgeverij De Geus in Breda en het kost f 34,50. C.B.

HET WEZEN VAN DE MENSELIJKE HOOFDARBEID

In maart a.s. zal een nieuwe druk verschijnen van *Het wezen van de menselijke hoofdarbeid* van Josef Dietzgen. De vorige druk is reeds lang uitverkocht en aangezien we nog wel eens een aanvraag krijgen hebben we gemeend een nieuwe druk te moeten verzorgen. Het wordt een mooi verzorgde druk en gaat f 10,- kosten, franko per post.

VERANTWOORDING LEZERSBIJDRAGEN 1989

R.S. te U. f 50,-; E.T. te N. f 60,-; C.B. te A. f 155,-; M.V. te D. f 50,-; J.M. te L. f 75,-; B.B. te H. f 100,-; G.v.d.M. te L. f 100,-; A.v.d.H. te W. f 70,-; J.v.M. te H. f 30,-; W.v.D. te G. f 60,-; D.v.d.M. te L. f 25,-; A.v.d.M. te N. f 65,-; R.H. te O. f 30,-; P.K. te B.&D. f 30,-; M.v.B. te L. f 40,-; G.A. te A. f 20,-; P.N. te U. f 35,-; B.v.B. te M. f 40,-; K.P. te D. f 53,69; G.K. te U. f 45,-; G.A.d.P. te B. f 240,-; N.V. te U. f 130,-; W.M. te D. f 75,-; W.S. te V. f 50,-; A.Z. te H. f 150,-; C.B. te A. f 50,-; G.K. te G. f 50,-; A.v.d.H. te A. f 75,-; J.d.L. te G. f 20,-; J.C. te A. f 100,-; R.W. te A. f 25,-; M.B. te R. f 35,-; H.v.D. te U. f 79,50; I.R. te B. f 30,-; J.C. te A. f 300,-; B.v.W. te A. f 30,-.

Bij elkaar is dit f 2573,19. De trouwe betalers worden hartelijk bedankt. Een aantal lezers zal tevergeefs zijn initialen in bovenstaand overzicht zoeken; zij hebben in 1989 geen bijdrage betaald voor ons blad. Indien zij van mening zijn dat de mededeling in *Daad en Gedachte*, dat het blad uit vrijwillige bijdragen bekostigd wordt, betekent dat niks bijdragen ook een bijdrage is, dan vergissen zij zich deerlijk. Deze lezers zullen in dit februarinummer een brief aantreffen met de mededeling dat indien zij niet uiterlijk 1 maart een bijdrage hebben gestort, zij *Daad en Gedachte* niet meer zullen krijgen toegestuurd. Deze mededeling is dus eigenlijk dubbelop, maar het kan blijkbaar niet vaak genoeg gezegd worden.

Dit neemt uiteraard niet weg, dat als er lezers zijn die zo krap bij kas zitten dat ze werkelijk niets kunnen betalen, wij hen graag ons blad gratis zullen toesturen. Maar dan moeten ze ons dat wel even laten weten.

Wij vragen de lezers om de accept-giro-kaart die in dit nummer is bijgesloten met gezwinde spoed in te vullen en op te sturen, waarbij wij er op wijzen, dat de januari-brochure aan de prijzige kant is geweest Normaal kost het verzenden van *Daad en Gedachte* f 1,20 per exemplaar. In januari j.l. was dit voor de Nederlandse abonnees f 2,50. Dat de produktiekosten ook behoorlijk gestegen zijn sinds de nieuwe, verbeterde druk, kunnen de lezers zelf wel begrijpen.

Een aantal lezers heeft zijn bijdrage voor 1990 al in 1989 betaald. Om de boekhouding niet al te ingewikkeld te maken hebben we dat geboekt als bijdrage voor dat jaar en niet voor 1990. We zijn er echter bijzonder blij mee, want dat geld hebben we dan al vast binnen. Nogmaals: laat ieder ons naar vermogen steunen. Het is belangrijk, want het geluid dat *Daad en Gedachte* laat horen, zult u nergens anders kunnen beluisteren.